LUND UNIVERSITY

Når Gud flytter ud

ødekirkerne Mårup og Maglarp

Wienberg, Jes

Published in:
Hvil i fred?

2010

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (2010). Når Gud flytter ud: ødekirkerne Mårup og Maglarp. In A. S. Beck, T. Borake, L. Harvig, & O. T. Kastholm (Eds.), *Hvil i fred? : Om kirkenedlæggelser og gravfred med afsæt i Skt. Mikkel kirkeruin i Roskilde* (pp. 120-140). Roskilde Museums Forlag.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

HVIL I FRED?

– Om kirkenedlæggelser og gravfred
med afsæt i Skt. Mikkel kirkeruin i Roskilde

ROSKILDE MUSEUMS FORLAG

Når *Gud*

flytter ud

– ødekirkerne Mårup og Maglarp

af Jes Wienberg

To kirker og vartegn blev nedrevet med et års mellemrum – Mårup og Maglarp. Den første var en middelalderkirke ved den jyske vestkyst. Den anden en nygotisk kirke ved den skånske sydkyst. I begge tilfælde var nedrivningen slutpunktet for en lang proces, hvor kirkernes skæbne var blevet diskuteret i årtier. To kirker, så forskellige og dog så ensartede.

Mårup kirke blev øde, da en ny og større kirke blev opført i det nærliggende Lønstrup i 1928. Herefter ville menighedsrådet nedrive kirken, men Nationalmuseet påtog sig vedligeholdelsen. Mårup var en romansk teglkirke, som var blevet opført flere kilometer inde i landet, men hvor storme og erosion år for år bragte den nærmere kystklinten. Efter flere skred blev det i 1980'erne åbenlyst, at kirken ikke kunne overleve længe endnu. En intensiv debat fulgte på mange planer, fra ministerierne over Nationalmuseet til menighedsrådet og den lokale forening "Maarup Kirkes Venner", stiftet i 1993. Mårup kirke |FIG. 1-2| var blevet en stor attraktion ved Vestkysten og et fascinerende symbol på forgængeligheden. Og nu ville de lokale bevare, mens myndighederne ikke så andre muligheder end at undersøge og nedrive; centrum stod mod periferi, eksperter mod amatører, naturbevaring mod kulturbevaring,

|FIG. 1-2| Mårup middelalderkirke på klinten i Nordjylland.
Foto øverst: Hans Hunderup, Hunderup Luftfoto i Hjørring, marts 1998.
Foto nederst: Jes Wienberg, juli 2006.

|FIG. 3| Maglarp nye kirke i Skåne i forfald.
Foto Jes Wienberg, august 2004.

kildeværdi mod symbolværdi, kundskab mod oplevelse. Flere forskellige løsninger blev undersøgt, især flytning længere ind i landet, til et museum eller kystsikring. Men i 2008, da kirkens vestgavl kun var 12 meter fra klintens kant, blev der sat punktum: Mårup kirke blev undersøgt og delvist nedtaget.[1]

Maglarp nye kirke **|FIG. 3-4|** blev nedrevet året inden, i 2007, efter årtier af forfald, usikkerhed og konflikter. Kirken blev indviet i 1909, som et af de sidste store nybyggerier på landet i Skåne. Den gamle middelalderkirke kunne være blevet nedrevet, men den fik lov at blive stående i landsbyen; den blev anvendt som bryllups- og sommerkirke. Efter en grundig arkæologisk undersøgelse og restaurering blev Maglarp gamle kirke atter taget i brug i 1971, da den igen passede til menighedens behov. Menigheden anvendte begge kirker i nogle år, men i 1976 ophørte man at anvende den nye kirke. Maglarp nye kirke var blevet overflødig og forfaldt gradvist. Allerede i 1968 ophørte al vedligeholdelse, og i 1999 ansøgte menigheden om at måtte nedrive, men fik afslag. Efter forskellige omgange gav den svenske regeringsret i 2005 menigheden tilladelse til at nedrive Maglarp nye kirke, selv om amtet (länsstyrelsen) havde ønsket en restaurering og fortsat brug. Kirken blev "afsakraliseret" ved en ceremoni i 2006 og nedrevet året efter.[2]

Begivenhederne ved både Mårup og Maglarp vakte stor opmærksomhed i kirkelige kredse, hos de antikvariske instanser og hos almenheden. Kunne Mårup og Maglarp danne præcedens eller ej, altså åbne vejen for flere nedrivninger? Hvis Mårup og Maglarp kunne nedrives, så ville flere måske følge efter i en dominoeffekt?

CAT

Mårup og Maglarp blev begge symboler i en aktuel debat om overtallige kirker, det vil sige kirker, som er for mange, for store, fejlplacerede eller for dyre for menigheder med faldende antal af medlemmer og kirkebesøgere. Kirker som mange vil beholde, som netop kirke, men som kun få vil besøge, når de anvendes som kirke – det vil sige ved højmessen og andre kirkelige handlinger. Kirker som en umistelig kulturarv, der skal bevares for næsten enhver pris. Bør de overflødige kirker placeres i "mølpose" for senere genbrug, sælges eller få nye funktioner, tillades at forfalde og blive ruin – eller kort og godt nedrives?

At kirker bliver overtallige, får nye funktioner, forfalder eller nedrives er imidlertid intet nyt fænomen. Overflødige kirker kan i princippet dokumenteres lige så længe, som der er blevet bygget kirker. Således forsvandt mere end ⅓ af middelalderkirkerne i Skåne i 17/1800-tallet, da kirkerne blev fornyede i nyromansk og nygotisk stil. At opfatte de overtallige kirker som et antikvarisk problem er derimod et relativt nyt problem, der fik gennemslag fra begyndelsen af 1900-tallet. Det er idéen om kirken som en kulturarv, som egentlig er dristig, ikke tanken om at forandre eller nedrive kirken.

Kirke og kulturarv

Kirken som en kulturarv! Kirkerne med deres bygninger, inventarer, billeder, kirkegårde og nære omgivelser opfattes i dag som en umistelig kulturarv. Og det handler ikke bare om middelalderkirker, men om kirker fra i princippet alle tidsepoker (jf. Kulturmiljövård 1993: 1; 1996: 3-4; 2003: 2). I forskningsprojekter og i formidling fremhæves kirkerne som kulturarv, for eksempel i det svenske "Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria".[3] Kirker optræder også hyppigt i den fornemme kategori af Verdensarv. Her findes således Jelling i Jylland, Roskilde Domkirke på Sjælland, Urnes i Norge, Gammelstad kirkeby i Luleå, Skogskyrkogården i Stockholm, katedralen i Chartres i Frankrig, Durham i England og mange, mange flere.[4]

Selv om kirker har fået opmærksomhed siden 1600-tallet sammen med andre mindesmærker, er det romantikken, dyrkelsen af middelalderen samt nationalismen i 1800-tallet, som forvandlede kirkerne til et historisk kildemateriale og en kulturarv. Ofte var det de samme personer, som gennemførte restaureringer og nybyggeri i nyromansk og nygotisk stil, der derved helt eller delvis nedbrød de autentiske middelalderkirker, og som også dokumenterede og beskrev dem. Dobbeltheden omkring fornyelse og dokumentation fandtes hos de danske arkitekter Herman Baagøe Storck og Frits Uldall, og hos den mangesidige svenske kirkearkitekt og kirkeforsker Carl Georg Brunius. I 1900-tallet fulgte så etableringen af de nordiske kirkeværker og kirkearkæologien som en deldisciplin, der fokuserer på kirken som kildemateriale.[5]

Længe handlede bevaring kun om middelalderkirker, men i de senere årtier er også senere perioders monumenter blevet inkluderet i en ekspansiv kulturarvsideologi. Således kom den tidligere ringeagtede historicisme med dens nyromanske og nygotiske stil

| FIG. 4 | Maglarp nye kirke i Skåne nedrives.
Foto Ingemar Krigström, Regionmuseet i Skåne, oktober 2007.

atter til værdighed.[6] I går var bevaringen af middelalderkirken på dagsordenen, i dag bevaringen af den nygotiske kirke og i morgen ...

Omdrejningspunktet i udviklingen, hvor kirker forvandles fra religiøse bygninger til kulturarv – og overhovedet i etableringen af kulturarven som fænomen – har været samfundets gradvise modernisering og sekularisering. Og grundlæggende for kulturarven er truslen om ødelæggelse.[7] Jo mere truet, desto mere fokus på bevaring.

Men er alle kirker umistelige? Gennem tiderne er utallige kirker blevet forandrede eller nedbrudt. Samtidigt har paroler om arv og værdi ofte lydt. Sideløbende med at mange vil bevare, findes der andre, som vil nedrive. Ja, antagelig hører vi ofte ordene kirke og kulturarv, netop fordi kirkerne atter er truede, truede af at blive overflødige og lagt øde. Forandringen er blevet en trussel.

Begreber

Kirker kan ligne hinanden, men ingen er identiske. Kirker varierer indenfor landet, regionen og lokalt i byggematerialer, størrelse, grundplan og opbygning samt interiør. Kirker er stadig blevet forandret i forhold til nye trends, nye behov og forudsætninger. Men undertiden, ja ikke så sjældent, lykkes det ikke at tilpasse en eksisterende kirke til nye behov, så den bliver i stedet overflødig og lægges øde.

Begreberne for at beskrive dette fænomen varierer betydeligt. Ganske som der findes markant forskellige holdninger om bevaring kontra nedrivning, så forekommer begreber, der leder tankerne i forskellige retninger. I middelalderen blev en kirke, som ikke var i brug, normalt kaldt for "ecclesia desolata", altså ødekirke. Det er også i dag den almindeligste betegnelse på en nedlagt middelalderlig kirke. Andre begreber er "tom", "nedlagt", "lukket", "forladt", "overflødig", "unødvendig" eller "død kirke". Men ødekirke, tom, nedlagt, lukket, forladt, overflødig, unødvendig eller død kirke lyder måske lidt dystert og kan give mærkelige associationer. Mere neutralt anvendes da også begrebet "kirkested" om lokaliteter, hvor der tidligere har stået en kirke. I Sverige anvendes ofte begrebet "overtallig", som kan associere til overtallighed på en arbejdsplads; et finere ord for at man kan blive afskediget, opsagt eller fyret. Nylig er begrebet "underudnyttet kirke" dukket op for at skabe mere positive associationer; her findes et potentiale. På engelsk er de mest anvendte begreber "deserted", "redundant" eller "abandoned", altså øde, overflødig eller forladt kirke.

Siden er det en anden sag at definere fænomenet, hvis man vil det. Skal kirken være taget ud af brug i kortere tid eller permanent, skal den være aflyst som kirke ved en ceremoni eller helt eller delvis nedrevet? Hvilke kirker omfattes – alle kirker, også klosterkirker, hospitalskirker, kapeller og frikirker – eller alene sognekirker?

Sidst, men ikke mindst: valget af begreber afhænger af perspektivet. Af hvem eller for hvem opfattes kirken som overflødig?[8]

Ødekirker som forskningsfelt

Ødekirker repræsenterer et aktuelt forskningsfelt. Flere antikvariske projekter forsøger få overblik over

deres antal og lokalisering for at kunne frede eller undersøge. Der findes mange regionale studier, men netop få oversigter.[9] For middelalderen eksisterer ikke – og det kommer næppe til at kunne eksistere – nogen fuldstændig oversigt over antallet af kirker.

Allerede i 1930'erne anvendte Aksel E. Christensen ødekirker i Danmark som vidnesbyrd om nedgangen i befolkningen i senmiddelalderen.[10] En registrering af ødekirker blev indledt af Nationalmuseet og Tage E. Christiansen, men kom ikke langt.[11] Min egen oversigt |FIG. 5| omfattede nedlagte sognekirker i middelalderens Danmark.[12] I dag pågår atter en registrering af ødekirker på initiativ af Nils Engberg ved Nationalmuseet; undersøgelsen har fordoblet antallet af kendte ødekirker.[13]

I Norge findes en oversigt over nedlagte kirkesteder på Vestlandet.[14] Undersøgelser i Trøndelag og Agder af såkaldte sagnkirker viste, at lokale traditioner kunne afsløre pladser for middelalderlige kirker, som i øvrigt ikke har efterladt synlige spor.[15] Siden 2001 pågår en landsomfattende registrering af middelalderlige kirkegårde i Norge ved Riksantikvaren i samarbejde med NIKU, Norsk institut for kulturminneforskning.

I Sverige har ødekirker været et tema i det store forskningsprojekt "Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria"; projektet blev gennemført af Riksantikvarieämbetet sammen med flere universiteter i årene 1996-2001. Her findes således en oversigt over kirkesteder og kirkeruiner.[16] Projektet har øget forståelsen for, hvordan forandringer i demografi samt sekularisering har resulteret i ødekirker.

Kirker lægges øde

Naturkræfterne har lagt mange kirker øde gennem tiderne. Kirker i marsken i Slesvig-Holsten i det nuværende Danmark og Tyskland er druknet i gentagne stormfloder. Op imod 60 kirker eller fem herreder forsvandt ved stormfloder i 1362 og i 1654.[17]

Krig, ildebrand og vold har ødelagt mange kirker, ikke mindst under de to verdenskrige.[18] Et skandinavisk eksempel kan være Klosterstad eller Klåstad rundkirke i Östergötland, som blev opdaget i 1997. Kirkens brand knyttes til Daniel Rantzau og den danske hærs hærgen i Östergötland i 1567-68.[19] Et andet eksempel kan være den middelalderlige trækirke i Södra Råda i Värmland. Kirken blev solgt til staten, da en ny kirke blev indviet i 1859, og senere var det meningen, at den skulle flyttes til Skansen i Stockholm. Imidlertid blev den allerede øde kirkebygning helt ødelagt i 2001 ved en påsat brand.[20]

Hovedparten af de overflødige og ødelagte kirker i og efter middelalderen er antagelig mindre gårdkirker, som blev nedlagt i forbindelse med, at sognestrukturen blev reguleret. Kirkestrukturen synes temmelig fleksibel i begyndelsen. I Lund har man således ved Kattesund kunnet vise, hvorledes en tidlig trækirke fra 900-årene blev afløst af to større trækirker i 1000-årene, som allerede også i 1000-årene blev afløst af en stor stenkirke, der blev nedrevet ved reformationen; og ingen af kirkerne afløste hinanden på præcis samme plads.[21] Allerede i 1234 ansøgte bispen i Skara om pavelig tilladelse til at sammenlægge kapeller i Skara stift, da præsternes indtægter var utilstrækkelige.[22] Mange kirker blev forladt i Skandinavien i forbindelse med agrarkrisen og gen-

Viborg
Ribe
Roskilde
Lund
Slesvig

tagne pestepidemier, som formindskede befolkningen og resulterede i nedlægningen af mindre hovedgårde, for eksempel Tirup ved Horsens i Jylland og Västerhus på Frösön i Jämtland.[23] Som et markant eksempel kan også nævnes nordbobygderne på Grønland. Da bebyggelsen ophørte i 1400-årene, blev adskillige kirker forladt. De er endnu synlige i landskabet som ruiner eller kirketofter.

Reformationen i de skandinaviske lande betød, at talrige klosterkirker, hospitalskirker, sognekirker og kapeller blev nedbrudt. Tydeligst er forandringen i de kirkerige købstæder Lund, Roskilde, Viborg, Ribe, Slesvig, Visby, Sigtuna, Bergen og Trondheim. I middelalderens Danmark blev ca. 40 % af sognekirkerne i byerne nedrevet og ca. 5 % af sognekirkerne på landet, de fleste ved reformationen.[24] I Lund fandtes således ved reformationen 26 stenkirker. Allerede i 1540'erne stod de fleste som ruiner og blev anvendt som stenbrud, og i dag er kun bevaret to kirker, domkirken og St. Peters klosterkirke, samt to ruiner – Drotten i et museum i Kattesund og Maria Minor på Kulturen.[25] Og af Roskildes op til 19 kirker ved reformationen er i dag kun bevaret domkirken, Vor Frue og Skt. Jørgensbjerg, samt mere eller mindre som ruiner Skt. Ib og Skt. Laurentius.

I Danmark blev i 1555 planlagt en nedlægning af annekskirker for at skabe mere bæredygtige sogne, men i de fleste tilfælde blev nedlægningen ikke gennemført.[26] I 17/1800-tallet blev der gennemført store forandringer i kirketopografien i Sverige. I mange tilfælde blev der bygget en ny og større kirke på en ny plads i sognet. Og efterhånden blev flere sogne sammenlagt. Som en konsekvens blev de eksisterende middelalderkirker overflødige; de blev ofte nedbrudt, eller stod som ruiner.[27] Som eksempel kan nævnes den enorme Marsvinsholms kirke i Skåne, indviet i 1867, som skulle erstatte tre mindre sognekirker. Af disse kirker blev Balkåkra ruin med et gravkapel indrettet i koret, Snårestad blev ruin, men dog genopført i 1924-25, mens Skårby blev genindviet i 1934.[28]

1900-tallets overtallige kirker og ødelæggelse handler om en fortsat sekularisering og befolkningsnedgang. Sogne på landet sammenlægges, så en menighed råder over flere kirker, mellem hvilke gudstjenesten kan rotere. Maglarp er således en del af Hammarlöv pastorat, hvor der frem til nedrivningen fandtes otte kirker.

Enhver periode, som har skabt nye kirker, har også efterladt overflødige kirker.

Ødekirkernes fremtid

Delingen mellem staten og kirken i Sverige i 2000 har yderligere aktualiseret debatten om fremtiden for de overflødige kirker. Hver gang en kirke trues af lukning, salg eller nedrivning begynder diskussionen – i medierne, i kirkens sfære, ved fakulteterne og ved de antikvariske instanser. Sagen behandles, konferencer og møder arrangeres, avisartikler, læserbreve og rapporter skrives – lige som artikler som denne.[29]

Hvad kan eller bør der ske med kirker, som er blevet øde, forladt, døde, overflødige eller underudnyttede?

| FIG. 5 | Sognekirker før 1550 i middelalderens Danmark. De fyldte cirkler markerer ødekirkerne. *Efter Wienberg 1993, s. 113 fig. 61.*

Her brydes meningerne – og blev brudt, når det handlede om både Mårup og Maglarp. Skulle Mårup kirke flyttes længere ind i landet, overføres til et museum, beskyttes gennem kystsikring, undersøges og siden nedbrydes, som det blev tilfældet – eller simpelthen tillades at falde i havet? Og skulle Maglarp nye kirke lægges i "mølpose" med henblik på fremtidig brug, når købstaden Trelleborg en gang var ekspanderet derop? Skulle kirken genbruges med andre funktioner? Skulle kirken have lov til at forfalde yderligere, eller måske reduceres til en ruin uden risiko for nedfaldende sten? Kunne kirken flyttes? Eller skulle kirken fjernes, som det faktisk blev tilfældet? Valget mellem forskellige løsninger afhænger af faktorer som kirkens alder og tilstand, dens lokalisering i sognet, om den er omgivet af en kirkegård, så der må tages hensyn til begravelser – og de økonomiske forudsætninger.

Reduceret kirke, reduceret brug

Allerede i middelalderen har man reduceret kirker i størrelse, mest domkirker og klosterkirker, for at passe til nye behov. En stor trækirke blev bygget i Jelling på initiativ af kong Harald Blåtand i 900-årene og erstattet af en noget mindre stenkirke omkring år 1100. Efter en brand omkring 1245 blev bispesædet flyttet fra Gamla Uppsala til Östra Aros/Uppsala, og den tidlige domkirkes tværskib og skib blev nedrevet. Gamla Uppsala blev forvandlet til sognekirke og krympede til mindre end halvdelen af sin oprindelige størrelse. Tværskibet ved Børglum klosterkirke i Nordjylland blev nedbrudt efter reformationen. Et sidste eksempel kunne være Dalby klosterkirke i Skåne, som blev omtrent halveret, da østpartiet blev nedrevet omkring år 1755.

En reduktion kan også ske ved at afskærme dele af kirken som i Källunge på Gotland, hvor det romanske skib fungerer som forhal til den mægtige gotiske kirke. Ryssby kirke ved Kalmar brændte i 2001. Da den blev genindviet i 2005, var pulpituret udvidet med forskellige rum tilpasset menighedens behov på bekostning af selve kirkerummet. Et anderledes eksempel er Trönö nye kirke i Hälsingland, som brændte i 1998. Da kirken blev genindviet i 2001, var det med en "lillekirke" og en åben forgård indenfor de bevarede mure. Videre kan nævnes Lima kirke i Dalarna fra 1865, hvor den vestre del blev afskærmet som et menighedsrum efter en restaurering i 2005. Mere overordnet ser man en tendens til at forny kirkernes interiør, skabe mere fleksible kirkerum, for eksempel ved at fjerne kirkebænke.

Når kirker risikerer at blive overflødige, er det almindeligt at opdele og derved reducere anvendelsen. Den overtallige kirke anvendes som sommerkirke, bryllupskirke eller måske periodisk, blot enkelte gange per måned, i forbindelse med, at højmessen flytter mellem kirkerne i pastoratet. Kirkerne får således særlige opgaver.

Mølpose

At lægge kirker i mølpose var et forslag i den svenske undersøgelse "Fädernas kyrkor – till varje pris?" (1992). Kirker kan lægges i mølpose til senere brug, det vil sige lukkes, måske "afsakraliseres" og kun vedligeholdes nødtørftigt. Tanken er at bevare muligheden for at tage kirken i brug igen. Maglarp nye var lukket

i mange år, mens forfaldet fik lov til at gribe om sig. Et andet eksempel kunne være Odarslöv udenfor Lund, som blev lukket i 1990, "afsakraliseret" i 2002 – og hvor et salg overvejes her i 2010 til et hvilehjem for hjertepatienter.

Salg og genbrug

Der eksisterer utallige eksempler på genbrug af overflødige kirker til andre funktioner, men det er en kontroversiel og omdiskuteret udvej. Kirken opfattes som hellig – og helligheden synes at hænge fast, selv efter en "afsakralisering" ved en biskop. Sognekirken er og har ofte været en central del af lokalsamfundet og et stærkt symbol på den lokale identitet. Dette var også tilfældet ved både Mårup og Maglarp. Er kirken desuden omgivet af en kirkegård, som ved netop Mårup og Maglarp, så hindrer det radikalt nye funktioner. Kirker i byerne, især frikirkerne, synes derimod relativt let at kunne få nye funktioner.

I Storbritannien, Holland og Tyskland findes eksempler på kirker med alle mulige nye funktioner, hvor facaden forbliver den samme, mens interiøret fornyes. Kirker er blevet forvandlet til museum, kulturhus, konferencecenter, varehus, kunstgalleri, bibliotek, bolig, kontor, diskotek, restaurant, pub, træningslokale, modevisning med cat-walk i midtgangen – og også moské. Siden 1970 har Church of England lukket omkring 1.700 kirker.[30]

Dominikanerklosteret i Stralsund har siden reformationen fungeret som gymnasium, børnehjem, arsenal og tøjhus – og er nu museum, Deutsches Meermuseum, med akvarier i kirken. Brick Lane-moskéen i London har også en lang og omtumlet historie: Den startede som kapel for franske huguenotter i 1743, var siden Wesley-kapel, metodistkirke, synagoge og er siden 1976 moské for muslimer fra Bangladesh.[31] Men en konvertering af kirker til andre konkurrerende religiøse retninger er kontroversiel.

I Danmark kan nævnes Skt. Nikolaj kirke nær Strøget i København. Kirken brændte i 1795 og blev genopbygget i 1914, har rummet et bibliotek, senere en modelsamling og i dag fungerer den som kunsthal. I Rønne på Bornholm har en frikirke fra 1900 været anvendt som magasin for Bornholms Museum siden 1976. Et tidligere bedehus og kapel fra 1892 i Over Lerte i Sønderjylland har siden 1998 været indrettet som klokkemuseum. I min hjemby Silkeborg i Jylland er et arkitektkontor indrettet i en frikirke fra 1923. Vesterø havnekirke på Læsø fra 1954 har siden 2008 været kurbad. Og i København har kirkeministeren nylig indledt en diskussion om fremtiden for 11 kirker på Vesterbro.

Også i Sverige findes flere kendte eksempler på genbrug. En pinsekirke i Västerås er moské siden 1997. I Stockholm planlægges et korcenter i Skeppsholmens kirke, som blev taget ud af kirkelig brug i 1993 og "afskraliseret" i 2002. Vens nye kirke, som er uden kirkegård, blev i 2005 forvandlet til et Tycho Brahe-museum |FIG. 6|. Og Caroli kirke i Malmö blev solgt i 2009 og "afsakraliseret" i 2010 for at kunne ombygges til et indkøbscenter.

En personlig beretning handler om det tidligere Østeuropa og Sovjetunionen, hvor kirker blev nedrevet eller fik lov at forfalde. Da jeg i 1990 besøgte Estlands

|FIG. 6| Vens nye kirke forvandlet til Tycho Brahe museum.
Foto Jens Vellev, april 2005.

hovedstad Tallinn blev Skt. Nicolai således anvendt som kunstmuseum og koncertlokale, Skt. Olais høje tårn blev anvendt til KGB's antenner, dominikanerkirken som garage og den svenske kirke som sportsklub.

Forfald og ruin

I mange tilfælde er den overflødige kirke blevet forladt og har fået lov at forfalde. Kirken blev stenbrud, men kom under romantikken atter til værdighed som malerisk ruin. Man kan her tænke på kirkeruinerne i Visby og Sigtuna i Sverige. Og på domkirken i Hamar i Norge, som nu beskyttes af en enorm glaskonstruktion.

I middelalderkilder noteres, at påfaldende mange kirker skulle ligge øde, men kirkerne står stadigvæk. Ifølge en proces ført af Erik af Pommern 1424 skulle krig og stridigheder i 1300-årene i Danmark have ødelagt 100 kirker i Jylland og lige så mange i resten af riget.[32] Og mere end 200 kirker (altså ⅓ af stiftets kirker) skulle have været øde i Lund stift i årene inden 1377.[33] Meget tyder på, at kirkerne faktisk har været ude af brug og er forfaldet, men siden er de blevet repareret for at atter kunne anvendes. Et eksempel er Vejrup i Jylland, som betegnes "desolata", øde, i 1320'erne, og som viser spor af en mærkelig ombygning. Den sengotiske kirke blev opført med genbrug af dele af den romanske kirke, som således må have stået øde i en længere årrække.[34]

Flytning

En kirke, som er blevet overflødig, kan eventuelt flyttes til en ny plads, hvor der er bedre behov for den. Træ-

kirker, som har været truet af nedrivning, er i flere tilfælde blevet flyttet til udendørsmuseer siden slutningen af 1800-tallet, eksempelvis Gol stavkirke, som blev flyttet til Norsk Folkemuseum på Bygdøy i Oslo, Fortun/Fantoft til Bergen, Bosebo kirke til Kulturen i Lund og Seglora kirke til Skansen i Stockholm. Også stenkirker er blevet flyttet. Rubjerg og Lyngby i Nordjylland, ikke langt fra Mårup, blev genopført på nye pladser, hvor de ikke længere var truede af havet.[35] En flytning blev også overvejet for Mårup, men museerne var ikke interesserede i denne "simple" kirke.[36] Det er også dyrt at nedtage og genopføre en stenkirke på en ny plads. Nylig blev imidlertid en romansk stenkirke flyttet i Tyskland. Emmauskirken i Heuersdorf i Sachsen, vejende 660 tons, blev flyttet i sin helhed på en vogn 12 kilometer til Borna i 2007, da kirken og landsbyen kom i vejen for brydning af brunkul.[37]

Nedrivning

Men i de fleste tilfælde tillades overflødige kirker at forsvinde. Det kan være en meget bevidst nedrivning, for at kirken som symbol skal væk – eller pladsen skal bruges

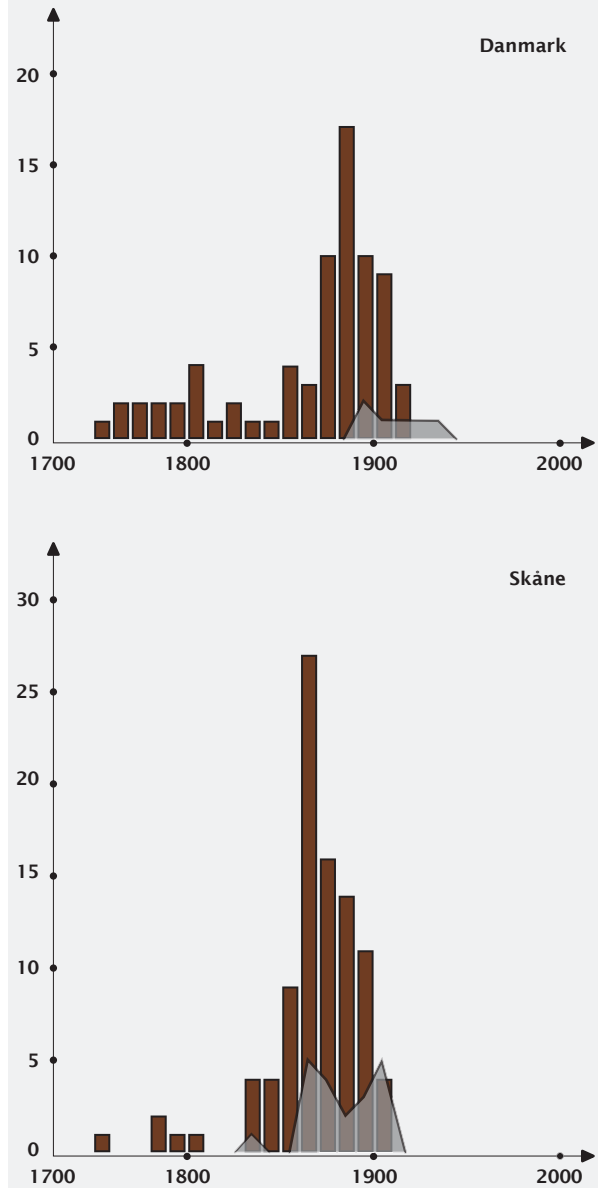

|FIG. 7| Nedrivning og bevaring af middelalderlige sognekirker i det nuværende Danmark og Skåne 1700-2000.

Søjler: Nedrevne pr. årti.
Grafer: Middelalderkirker pr. årti, som blev bevaret, selv om en ny kirke blev opført.

Gentegnet efter Wienberg 2006, s. 64, fig 3.

til andre formål. I Viborg måtte sognekirkerne Skt. Hans og Skt. Mathias fjernes forud for anlæggelsen af henholdsvis Nytorv og Hjultorv i 1500-årene. I Roskilde blev Skt. Laurentius delvist nedrevet i 1537 for at give plads for Stændertorvet; kirketårnet blev rådhustårn. Og i Malmö blev Helligåndsklostret nedrevet 1536-38 for at give plads til Stortorget. Middelalderlige kirker er blevet nedbrudt hæmningsløst langt op i tid, ikke mindst i 17/1800-tallet for at erstattes af nye kirker i tidens stil.[38]

Ved slutningen af det store kirkebyggeri ophørte gradvist nedrivningen af de middelalderlige kirker |FIG. 7|. Den sidste nedrivning af en middelalderkirke i Skåne var Röke i 1906. Da Maglarp nye kirke blev indviet i 1905, blev også middelalderkirken bevaret. Kolind i Jylland kunne længe regnes som den sidste middelalderkirke, der var blevet nedrevet – det skete i 1918 – frem til Mårup. Da kirken i Mårup blev erstattet af en ny og større sognekirke i det nærliggende Lønstrup, levede den gamle kirke videre som ødekirke og mindesmærke. Men i 2008 blev Mårup halvt nedrevet, eller "nedtaget" under kontrollerede former, som det hedder |FIG. 8|.

I 1900-årenes første årtier blev forladte middelalderkirker restaurerede og atter taget i brug. Riksantikvarieämbetet i Sverige drev en kampagne, for at ødekirker efter restaurering skulle bevares som netop kirker.[39] Nedrivning var således den normale strategi i Skandinavien, når en kirke skulle fornyes eller blev overflødig, frem til 1. Verdenskrig.

Ødekirker som arkæologiske objekter

Som kilde til kundskab er ødekirker uvurderlige. Ødekirker med deres kirkegårde er den vigtigste kilde til viden om middelaldermenneskers liv og død. Arkæologiske undersøgelser af ødekirker som Tirup i Jylland, Drotten i Lund og Västerhus i Jämtland er

|FIG. 8| Mårup middelalderkirke under Nationalmuseets nedtagning. *Foto Thomas Bertelsen, september 2008.*

nøglepladser.[40] Også viden om kirkebygningens udvikling kan afhænge af kirker, som helt eller delvis er taget ud af brug. Et eksempel er her Barbro Sundnérs detaljerede bygningsarkæologiske analyse af teglmurværket i Maglarp gamle kirke.[41]

Et andet eksempel er Mårup, hvor den arkæologiske undersøgelse, fremkaldt af den delvise nedrivning af kirken, gav et overraskende billede af kirkens bygningshistorie. Kirken har været langt rigere i arkitektur, end den senere "simple" ødekirke umiddelbart gav indtryk af.[42] Er en kirke allerede nedbrudt – eller skal den nedbrydes – så må man konstatere, at den kan være en guldgrube af ny viden.

Et tredje aktuelt eksempel er naturligvis Skt. Mikkel i Roskilde med undersøgelsen af både ruinen og kirkegården.

Også Maglarp nye kirke blev grundigt dokumenteret i forbindelse med nedrivningen. I en etnologisk undersøgelse belystes processen omkring nedrivningen og menneskers reaktioner.[43] Fra de antikvariske myndigheder er desuden en antologi om "Maglarp – kirken som forsvandt" på vej.[44]

Ødekirker i forandring

Forandring kan opleves som en trussel eller som en mulighed. Men forandring er en forudsætning for bevaring, for uden forandringer findes ingen forudsætninger for fortsat brug, og uden brug forsvinder det, vi vil bevare. På samme måde opfattes ødekirken ofte som et problem, men den kan også være en mulighed; det afhænger af perspektivet.

Genbrug og bæredygtig udvikling er tidens trends. Derfor er det udfordringen at finde nyt indhold, enten i den kirkelige sfære eller i helt nye sammenhænge. Såfremt få eller slet ingen forandringer tillades i en tid præget af fortsat sekularisering og demografiske flytninger fra udkant til storby, står man snart med et uoverkommeligt antikvarisk problem.

Hvis der findes potentielle interessekonflikter mellem kirken og de antikvariske instanser, mellem kirkelig fornyelse og antikvarisk bevaring, trods vedvarende paroler om at bruge for at kunne bevare, så kan der også opstå konflikter indenfor sfærerne – mellem kirkens arbejde med menigheden og dens forvaltning af kirkebygningen – og mellem den antikvariske stræben efter at undersøge (ofte knyttet til at fjerne) og viljen til at bevare; altså mellem bygningsarkæologer og bygningsantikvarer.

Uanset betegnelse, så behøver kirker, som er blevet øde, tomme, nedlagte, lukkede, forladte, overflødige, unødvendige, døde eller underudnyttede, at anvendes på nye måder. Kun fantasien (samt love og traditioner) sætter grænserne. Men hvor langt er man villig at gå?

For alle ødekirker kan ikke blive museer. Måske må vi acceptere, at alt af værdi ikke behøver anvendes og bevares – acceptere forgængeligheden som et grundvilkår. Og nu er både Mårup og Maglarp jo blevet nedbrudt. ■

Noter

1 Wienberg 1999; 2006; Bertelsen 2009.
2 Alftberg & Eriksson 2008; Brohed 2008; Sjöström 2008a; Dahlberg *et al.* i tryk.
3 Dahlberg & Franzén 2008.
4 Anker & Snitt 1997; whc.unesco.org.
5 Grandien 1974; Nielsen & Vellev 1985; Wienberg 1993, s. 192 ff.; 2006; Andrén 1997, s. 35 ff.
6 Jf. Antell 1991.
7 Jensen 1998; Arrhenius 2003.
8 Jf. Fädernas kyrkor – och framtidens, 1996, s. 103 ff., 163 f.
9 Smedberg et al. 1976.
10 Christensen 1938.
11 Christiansen 1978.
12 Wienberg 1993, s. 111 ff.
13 Engberg 2000.
14 Buckholm 1998.
15 Brendalsmo & Stylegar 2003.
16 Dahlberg & Franzén 2008, s. 86 med fig. 30.
17 Wienberg 1993, s. 114 f.
18 Lambourne 2001.
19 Hedvall & Gustavson 2001.
20 sodraradagamlakyrka.com
21 Kieffer-Olsen 1997; Cinthio 2002.
22 DS I nr. 286, s. 280.
23 Kieffer-Olsen *et al.* 1986; Iregren *et al.* 2009.
24 Wienberg 1993, s. 114.
25 Gardelin 2009.
26 Jf. Slottved 1973.
27 Jf. Fernlund 1982; Franzén 2004.
28 Wienberg 1989, s. 258 ff.
29 Jf. Rodwell & Bentley 1984, s. 223 ff.; Fädernas kyrkor – till varje pris?, 1992; Fädernas kyrkor – och framtidens, 1996; Kulturmiljövård 1993: 1; 1996: 3-4; 2003: 2; Sjöström 2007; 2008a; 2008b; Bexell & Weman 2008; Brohed 2008; Larsdotter 2010.
30 Lewis 2008; Ludwig 2008; en.wikipedia.org/wiki/Redundant_church; www.friendsoffriendlesschurches.org.uk; www.de.wikipedia.org/wiki/kirchensterben)
31 en.wikipedia.org/wiki/Brick_Lane_Mosque.
32 SRD VII, s. 268.
33 DD/ DRB 4 I nr. 221.
34 Wienberg 1993, s. 111 f.; DK XIX hf. 29 (1994), s. 3003 ff.
35 Jensen 1987.
36 Wienberg 2006.
37 de.wikipedia.org/wiki/Emmauskirche_(Borna)
38 Jf. Fernlund 1982.
39 Elmén Berg 1997; Wienberg 2006, s. 64 f.
40 Jf. Kieffer-Olsen *et al.* 1986; Cinthio 2002; Iregren *et al.* 2009; Jonsson 2009.
41 Sundnér 1982.
42 Bertelsen 2009.
43 Jf. Alftberg & Eriksson 2008; også Davidsson Bremborg 2009.
44 Dahlberg *et al.* i tryk.

Litteratur

Alftberg, Å. & L. Eriksson 2008: *Gör en kyrka någon skillnad? Dokumentation 2007*. Regionmuseet Kristianstad, Landsantikvarien i Skåne, Rapport 2008: 3. Kristianstad.

Andrén, A. 1997: *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Kulturhistoriskt bibliotek. Stockholm/Stehag.

Anker, L. & I. Snitt 1997: *Världsarv i Norden*. (Red.) S. Tschudi-Madsen. Stockholm.

Antell, O. (red.) 1991: *Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840–1910*. Stockholm.

Arrhenius, T. 2003: *The Fragile Monument. On Conservation and Modernity*. Trita-ARK 2003: 5. Kungl Tekniska Högskolan, Stockholm.

Bertelsen, T. 2009: Fra fattig landsbykirke til prestigebyggeri – nedtagningen af Mårup Kirke. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2009, s. 71-90.

Bexell, P. & G. Weman (red.) 2008: *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Publikationer från Växjö stift 13. Skellefteå.

Brendalsmo, J. & F.-A. Stylegar 2003: Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *Hikuin* 30, s. 69–94. (reelt trykt 2005)

Brohed, I. 2008: Statlig kulturminneslagstiftning och kyrkobyggnader – Maglarps kyrka som testfall. *Årsberättelse, Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* 2007-2008, s. 17-29.

Buckholm, M. B. 1998: Om nedleggelsen av kirkesteder på Vestlandet i senmiddelalderen og reformasjonsårhundret. I: Øye, I. (red.): *Samfunn i endring. Fra vikingtid til reformasjon*. Onsdagskvelder i Bryggens Musum XIII, s. 66–85.

Christensen, A. E. 1938: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. *Nordisk Kultur* II, s. 1-57. Stockholm/Oslo/København.

Christiansen, T. E. 1978: Fredning af Kirketomter. *Antikvariske studier* 2, s. 131–142.

Cinthio, M. 2002: *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund.* Stockholm/Stehag.

Dahlberg, M. & K. Franzén (red.) 2008: *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Dahlberg, M. & T. Romberg & J. Wienberg (red.) i tryk: *Maglarp – kyrkan som försvann. Kulturmiljövårdens roll i en process*. Studier till Sveriges kyrkor 3. Stockholm.

Danmarks Kirker I ff. (Udg.) Nationalmuseet. København 1933 ff. (forkortes DK)

Davidsson Bremborg, A. 2009: När en kyrka rivits. En enkätundersökning om Maglarps nya kyrka. *Gudstjänst och vardag. Årsbok för Svenskt Gudstjänstliv* 84, s. 60-83.

Diplomatarium Danicum/ Danmarks Riges Breve 1: I ff. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938 ff. (forkortes DD/DRB)

Diplomatarium Suecanum I-II. (Udg.) J. G. Liljegren. Holmiæ/ Stockholm 1829-37.

Elmén Berg, A. 1997: *Fem ödekyrkor i Norrland. Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*. Umeå.

Engberg, N. 2000: Ødekirker. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1999. (Red.) Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. s. 7–19.

Fernlund, S. 1982: *"ett Herranom värdigt Tempel". Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912*. Lund.

Franzén, K. 2004: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780–1880*. Meddelanden 127, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm.

Fädernas kyrkor – till varje pris? Diskussionsbetänkande avgivet av 1990 års kyrkobyggnadsutredning. Sekr. C. Nilsson. Stockholm 1992.

Fädernas kyrkor – och framtidens. Betänkande av 1993 års kyrkobyggnadsutredning. Svenska kyrkans utredningar 1996: 1. Uppsala 1996.

Gardelin, G. 2009: Lunds kyrkor revs inte på en dag. I: Mogren, M., M. Roslund, B. Sundnér & J. Wienberg (red.): *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund Studies in Historical Archaeology 11, s. 96-109. Lund.

Grandien, B. 1974: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*. Nordiska museets Handlingar 82. Stockholm.

Hedvall, R. & H. Gustavson 2001: Rundkyrkan i Klosterstad – en presentation av ett pågående projekt. *Fornvännen* 96, 2001: 3, s. 145–152.

Iregren, E. & V. Alexandersen & L. Redin (red.) 2009: *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*. Stockholm.

Jensen, J. 1987: Lyngby kirkes flytning. *Vendsyssel Årbog* 1987, s. 127-134.

Jensen, O. W. 1998: The Cultural Heritage: Modes of Preservation and the Longing for Eternal Life. I: Andersson, A.-C. et al. (eds): *The Kaleidoscopic Past. Proceedings of the 5th Nordic TAG Conference, Göteborg, 2-5 April 1997*. Gotarc Serie C, Arkeologiska skrifter 16, s. 99-118. Göteborg.

Kieffer-Olsen, J. & J. L. Boldsen & P. Pentz 1986: En nyfunden kirke ved Bygholm. *Vejle Amts Årbog* 1986, s. 24–51.

Kieffer-Olsen, J. 1997: Byen, kirken og kirkestrukturen. Nogle overvejelser. *Hikuin* 24, s. 45–54. (reelt trykt 1999)

Kulturmiljövård 1993: 1. Tema »Kyrkorna - heligt rum och levande museum«. Stockholm 1993.

Kulturmiljövård 1996: 3-4. Tema »Tidernas kyrka«. Stockholm 1996.

Kulturmiljövård 2003: 2. Tema "Vad händer med kyrkans kulturarv efter skilsmässan från staten?«. Stockholm 2003.

Lambourne, N. 2001: *War Damage in Western Europe. The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*. Societies at War. Edinburgh.

Larsdotter, A. 2010: Vem ska ta hand om Sveriges kyrkor. *Populär Historia* 2010: 7, s. 30-35.

Lewis, P. 2008: Hanteringen av överflödiga kyrkor. Erfarenheter från England. I: Bexell, P. & G. Werman (red.): *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Publikationer från Växjö stift 13, s. 135-145. Skellefteå.

Ludwig, M. 2008: Utökad användning av kyrkor. Nyorientering i Tyskland. I: Bexell, P. & G. Werman (red.): *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Publikationer från Växjö stift 13, s. 146-154. Skellefteå.

Nielsen, A. Berg & J. Vellev 1985: *Arkitekt Frits Uldall – arkæolog i Jylland*. Højbjerg.

Rodwell, W. & J. Bentley 1984: *Our Christian Heritage*. London. Scriptores Rerum Danicarum medii ævii, I-IX. (Udg.) J. Langebek m.fl. Hafniæ 1772–1878. (forkortes SRD)

Sjöström, I. 2007: "Kyrkobyggnad till salu" - "Kyrkorum att hyra". Ny användning för gamla kyrkor? *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 53, s. 8–21.

Sjöström, I. 2008a: Att riva en kyrka. Exemplet Maglarp. I: Bexell, P. & Werman, G. (red.): *Kyrkorummet – kulturarv och gudstjänst. En samtalsbok om ett förändringsskede*. Publikationer från Växjö stift 13, s. 209-219. Skellefteå.

Sjöström, I. 2008b: Sveriges kyrkor och Sveriges Kyrkor. Hot och möjligheter. *Konsthistorisk Tidskrift/Journal of Art History* 2008, vol. 77, No. 1-2, s. 41-48.

Slottved, E. 1973: Klemmebrevene 1555. Studier over præsternes økonomi under Christian III. *Historisk Tidsskrift* 12 række, VI, s. 465–494.

Smedberg, G. m. fl. 1976: Ödekyrka. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformasjonstid* 20. Malmö. Sp. 627–634.

Sundnér, B. 1982: *Maglarp – en tegelkyrka som historiskt källmaterial*. Acta Archaeologica Lundensia, Series prima in 4° Nr 15. Bonn/Lund.

Wienberg, J. 1989: Kirkerne og befolkningen i Ystadområdet. I: Andersson, H. & M. Anglert (red.): *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 5, s. 243-264. Stockholm.

Wienberg, J. 1993: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.

Wienberg, J. 1999: The Perishable Past. On the Advantage and Disadvantage of Archaeology for Life. *Current Swedish Archaeology* 7, s. 183–202.

Wienberg, J. 2006: Kirke, kulturarv og konflikt – Mårup på klinten. *Hikuin* 33, s. 61–76.

Internet

Brick Lane Mosque
http://en.wikipedia.org/wiki/Brick_Lane_Mosque

Emmauskirche (Borná)
http://de.wikipedia.org/wiki/Emmauskirche_(Borna)

Friends of Friendless Churches
http://www.friendsoffriendlesschurches.org.uk /CMSMS/index.php

Kirchenschließung
http://www.de.wikipedia.org/wiki/kirchensterben

Redundant church
http://en.wikipedia.org/wiki/Redundant_church

Södra Råda gamla kyrka
http://sodraradagamlakyrka.com

World Heritage
http://whc.unesco.org

Vil De købe en ***brugt***